

Exploring the dimensions and indicators of islamic spirituality for students of medical universities

Abstract

Article Info

Introduction: One of the most important and main concepts in the religion of Islam is Islamic spirituality. Islamic spirituality is in fact the essence and foundation of Islamic civilization. Islamic spirituality considers man worthy and deserving of approaching God and introduces him as having the talent of the divine caliphate and the manifestation of divine names and attributes. The purpose of this study is to identify the characteristics and dimensions of Islamic spirituality for students of medical universities.

Methods: The present study is a qualitative study. Semi-structured interview tools were used to collect data. 19 participants in the field of Islamic ethics and spirituality in Tehran University of Medical Sciences participated in the study and were selected by snowball sampling method and interviews were conducted until data saturation. Data analysis was performed by Strauss-Corbin method.

Results: From the analysis of the content of the interviews, 3 main themes of insight, attitude and behavior as dimensions and 21 sub-themes as indicators of Islamic spirituality were obtained.

Conclusion: According to the findings of the present study, educational officials and curriculum planners are recommended to use the benefits of this study in the development of curricula or workshops for students of medical universities.

Keywords: Islamic spirituality, Dimensions, Index, Medical education.

Authors:

Mojgan Mohammadimehr¹

Reza Ghanbari^{2*}

Affiliations

1- Associated Professor, Department of Laboratory Sciences, Faculty of Paramedical Sciences, Aja University of Medical Sciences, Tehran, Iran.

2- Researcher, Education development center, Aja university of medical sciences, Tehran, Iran.

E-Mail: reza.ghanbari69@yahoo.com

تبیین ابعاد و شاخص‌های معنویت اسلامی برای دانشجویان دانشگاه‌های علوم پزشکی

اطلاعات مقاله

چکیده

مژگان محمدی^۱
مهر رضا قنبری^{۲*}

مقدمه: غنی‌یکی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین مفاهیمی که در دین مبین اسلام مطرح است، معنویت اسلامی می‌باشد. معنویت اسلامی در واقع جوهره و زیربنای تمدن اسلامی به شمار می‌رود. معنویت اسلامی، انسان را شایسته و سزاوار رسیدن به قرب الهی می‌داند و دارای استعداد خلافت الهی، تجلی اسماء و صفات الهی معرفی می‌کند. هدف از مطالعه حاضر شناسایی شاخص‌ها و ابعاد معنویت اسلامی برای دانشجویان دانشگاه‌های علوم پزشکی می‌باشد.

روش کار: مطالعه حاضر یک مطالعه کیفی است. از ابزار مصاحبه نیمه ساختار یافته برای جمع‌آوری داده‌ها استفاده شد. ۱۹ نفر مشارکت‌کننده از متخصصان و خبرگان حوزه اخلاق و معنویت اسلامی در دانشگاه‌های علوم پزشکی شهر تهران در مطالعه شرکت داشتند که به روش نمونه‌گیری گلوله برفی انتخاب شدند. انجام مصاحبه‌ها تا اشباع داده‌ها صورت گرفت. تجزیه و تحلیل داده‌ها به روش اشتراوس کوربین انجام شد.

یافته‌ها: از تحلیل محتوای مصاحبه‌ها، ۳ تم اصلی بینشی، نگرشی و رفتاری به عنوان ابعاد و ۲۱ تم فرعی به عنوان شاخص‌های معنویت اسلامی به دست آمد. **نتیجه‌گیری:** با توجه به نتایج مطالعه حاضر، به مسئولان آموزشی و برنامه‌ریزان درسی توصیه می‌شود از یافته‌های این مطالعه در تدوین برنامه‌های درسی و یا کارگاه‌های آموزشی معنویت اسلامی برای دانشجویان دانشگاه‌های علوم پزشکی استفاده نمایند.

کلیدواژه‌ها: معنویت اسلامی، ابعاد، شاخص، آموزش پزشکی.

وابستگی سازمانی نویسندگان

۱- دانشیار گروه علوم آزمایشگاهی، دانشکده پیراپزشکی، دانشگاه علوم پزشکی ارتش (آجا)، تهران، ایران.

۲- پژوهشگر مرکز مطالعات و توسعه آموزش پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی ارتش (آجا)، تهران، ایران.

پست الکترونیک: reza.ghanbari69@yahoo.com

مقدمه

معنویت یکی از مهمترین و اصلی‌ترین مفاهیم مطرح در دین اسلام است. سرچشمه‌ی معنویت اسلامی، آموزه‌های قرآن کریم، فرمایشات پیامبر و اهل بیت می‌باشد. قرآن کریم معنویت را دارای قلمروی وسیعی شامل همه‌ی احوال، اقوال، افعال، انگیزه‌ها و اندیشه‌های انسان می‌داند، زیرا گوهر معنویت را خداگرایی می‌داند. لذا هر کاری که با رنگ و رایحه‌ی رحمانی و انگیزه‌ی الهی انجام گیرد، درحوزه معنویت اسلامی قرار دارد. روح حاکم بر معنویت در قرآن، ایمان به خدا و عمل صالح و به تعبیری عبودیت است (۱).

در مکاتب الهی، معنویت شامل خداشناسی، خداجویی و خدامحوری با شناخت هدف خلقت و زندگی، تلاش در جهت تکامل معنوی و خودسازی (مکارم اخلاقی و قلب سلیم و نفس راضی و مطمئن) و اندوختن توش‌های برای حیات ابدی است (۲). در الهیات اسلامی، معنویت به معنای معرفت، ایمان به غیب و تبیین توحیدی نظام هستی "هو الاول و الاخر و الظاهر و الباطن و هو بکل شیء علیم" است. اگر کسی این جهان مبدا لایزال هستی و ابدی خداوند است، هیچ‌گونه غم، اندوه و مشکلات روانی را به خود راه نمی‌دهد (۳). معنویت از دیدگاه اسلام، توجه و اهتمام به باطن تعالیم و آموزه‌های نظری و عملی دین و توجه به باطن غیب و پیراستن نفس از تعلق مادیات و آراستن به روحانیت است. حدود و ثغور معنویت را نوع ارتباط با خویشتن، با دیگران، با محیط و با خدا تبیین می‌کند. معنویت اسلامی اجرای دستورات دین مبین اسلام در پرتو توجه و تدبیر خالصانه و زینت دادن آن به نورانیت جاری و ساری در نظام آفرینش و از رهگذر طهارت و خلوص عارفانه است. از این‌رو، ساحت حقیقی و زیر بنای اصلی معنویت را باید

در باطن خود انسان جستجو کرد (۴، ۵).

در معنویت اسلامی، خداوند محور است به این معنا که هدف عالی آن برخلاف مکاتب غربی، نه تنها دستیابی به نیروهای خارق‌العاده و وضعیت‌های مطلوب روانی، بلکه حقیقتی متعالی و فراتر از تمام نموده‌های هستی را می‌جوید و به همه هستی معنا می‌بخشد و باور به وجود حقیقتی است که دارای تمام خیرها و کمالات نامحدود و سرچشمه بیپایان رحمت، زیبایی و بی‌نیازی است. به هستی و حیات، شکوه و معنایی دیگر می‌دهد. عرفان‌هایی که خدا محور نیستند، از این گنج بی‌پایان محرومند. با عرفان بودایی یا سرخپوستی، انسان این تعالی را احساس نمی‌کند. در عرفان‌های سرخ پوستی نهایت شکوفایی انسان، بهره‌مندی از نیروی فراگیر طبیعت برای بهبود زندگی فردی است، عرفان ائوئیسیم نیز رویکرد مشابهی دارد (۶). یکی از عناصر وجودی انسان که به صورت فطری در درون وی قرار داده شده است، بُعد معنوی است. بدون تردید، بازسازی و تعالی شخصیت معنوی، هدف اصلی همه رسولان الهی است. معنویت سالاری و اخلاق محوری در تار و پود تعالیم دین آشکار است (۷). مفهوم معنویت در پارادایم‌های سنت‌گرا، آیین‌گرا، انسان‌گرا، پست مدرنیسم تاییدگرا و پست مدرنیسم شک‌گرا در جدول شماره ۱ آورده شده است.

الهامی‌نیا و همکاران، معنویت اسلامی را اینگونه تعریف نموده‌اند: حیات طیبه و نورانیت دل از طریق معرفت، ایمان، عمل صالح و بندگی خدا بر اساس شریعت اسلامی، و بیان می‌دارند بدون ایمان و معرفت نسبت به خداوند و عالم هستی، و انجام کارهای شایسته و نیکو، معنویت مفعومی ندارد. آن‌ها معتقدند که اعمال صالح جزئی از معنویت محسوب می‌گردد و عمل صالح لازمه ایمان و مقوم معنویت و شرط لازم آن است.

جدول شماره ۱- مفهوم معنویت در پارادایم‌های مختلف (۸).

پارادایم	مفهوم
سنت‌گرا	معنویت با توجه به وابستگی و تعلق داشتن به یکی از ادیان شناخته شده جهان مثل آئین بودا، مسیحیت، اسلام، یهودیت.
آیین‌گرا	معنویت با توجه به وابستگی و تعلق آن به یکی از ادیان عصر جدید مثل جان‌گرایی (اعتقاد به جان داشتن اشیاء) طبیعت‌گرایی، اعتقاد به عالم ارواح. پیروان دکتر مون، مانثو فاکس یا سایر پیامبران جدید
انسان‌گرا	معنویت بر حسب خود تحولی، شفقت، صداقت و سایر واژه‌ها و عباراتی که بیانگر ارزش دادن به برقراری ارتباط با دیگران است.
پست‌مدرنیسم تأییدگرا	معنویت با تعاریف آزادانه و مسامحه درباره واژه‌هایی مانند عشق، احساس، خوب بودن و واژه‌های دیگری که بیانگر ارزش دادن به خود است.
پست‌مدرنیسم شک‌گرا	نگرش کاملاً منفی درباره معنویت، احساس این که معنویت ابزاری است برای رهبران تا پیروان خویش یا مدیران، زیردستان، معلمان و یا دانش آموزان را را استثمار کنند.

مرحله بعد دسته‌بندی کدها آغاز گردید. به این ترتیب که کدهایی با مفهوم مشترک تحت یک طبقه قرار داده شدند و نامگذاری گردیدند. با استفاده از فرآیند تحلیل مقایسه‌ای مداوم، هر داده با تمام داده‌ها مقایسه شد. داده‌های کدگذاری شده با یکدیگر مقایسه شد. به این صورت که با هر بار مصاحبه جدید، ممکن بود طبقه‌های قبلی بازنگری و طبقات مشابه با یکدیگر ادغام و یا طبقه جدیدی ایجاد گردد. به این ترتیب با تشکیل طبقه‌بندی، مقوله‌های اصلی مطالعه استخراج و ارتباط بین طبقه‌ها مشخص گردید. برای اطمینان از اینکه تفسیر داده‌ها نشان دهنده پدیده مورد مطالعه است از شیوه پرسش از همکار و چک اعضا، یادداشت برداری در حین مصاحبه و ضبط مصاحبه‌ها استفاده گردید.

ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش، تمام ملاحظات اخلاقی شامل جلب رضایت آگاهانه، علت ضبط مصاحبه‌ها، محرمانه بودن هویت اشخاص مصاحبه شونده رعایت شده است.

یافته‌ها

در این مطالعه ۱۹ نفر متخصص شرکت داشتند که ۶ نفر زن و ۱۱ نفر از آن‌ها مرد بودند که ۴ نفر استاد، ۶ نفر دانشیار و ۹ نفر استادیار بودند. بر اساس یافته‌های تحلیل محتوا حاصل از مصاحبه‌ها، ۸۰ کد اولیه به دست آمد که بعد از طبقه بندی ۲۱ شاخص و ۳ مقوله محوری یا بعد معنویت اسلامی به دست آمد. در جدول شماره ۲ ابعاد و شاخص‌های معنویت اسلامی برای دانشجویان دوره‌های پزشکی آورده شده است.

بُعد بینشی معنویت اسلامی

بینش عبارت است از طرز تلقی انسان نسبت به محیط پیرامون خود و وقایع و رویدادهایی که صورت می‌گیرد. شاخص‌های این بُعد از معنویت اسلامی، توحیدی شناخت خداوند و صفات او، معرفت نسبت به قائم به ذات بودن خداوند، بینش به یگانگی خداوند، شناخت ویژگی‌های روح در مقابل جسم، شناخت کافی از آخرت، آگاهی نسبت به حیات جاویدان و شناخت پیامبران الهی از تحلیل داده‌های مصاحبه به دست آمد.

بُعد نگرشی معنویت اسلامی

بُعد نگرشی به عواطف و احساسات نسبت به خداوند اشاره دارد. بر اساس یافته‌های حاصل از تحلیل داده‌های مصاحبه، شاخص‌های اعتقاد به نیروی ماورای طبیعه، اعتقاد به خدا، نیت در انجام امور برای خدا، اعتقاد بر لذت ابدی معنوی، ایمان به پیامبران الهی و ائمه معصومین، و محبت نسبت به معصومین

بر عکس اعمال زشت و ناپسند، نابودکننده معنویت است (۹). عطا فر و همکاران، ابعاد رهبری معنوی را یاد خداوند، اخلاص، توکل، تقوا و معادگرایی برشمرده‌اند (۱۰). در مطالعه‌ای دیگر، ابعاد معنویت را احساس اطمینان از معنادار بودن زندگی و باور به قداست زندگی می‌داند (۱۱). پژوهشی دیگر، مؤلفه‌های هوش معنوی را اعتقاد به ربوبیت، مراقبت، ادراک فراحسی، وحدت و یگانگی، اندیشمندی و ریاضت روحی ذکر کرده است (۱۲).

مراقبت مبتنی بر معنویت بر عملکرد اصلی دست‌اندرکاران امر سلامت تاثیرگذار است، بنابراین آموزش بر مبنای معنویت و اصولاً آموزش معنویت لازم و ضروری به نظر می‌رسد (۱۳). تغییر و تحولات علم و فناوری، نیاز به رویکرد اخلاق در حرفه‌های مرتبط با رشته‌های پزشکی را ضرورتی انکار ناپذیر ساخته است و امروزه در بسیاری از کشورها، سلامت معنوی مورد توجه است و در برنامه‌های آموزشی وجود دارد (۱۴). مطالعه حاضر با هدف شناسایی ابعاد و شاخص‌های معنویت اسلامی برای دانشجویان دانشگاه‌های علوم پزشکی صورت گرفته است.

روش کار

پژوهش حاضر یک مطالعه کیفی اکتشافی است. از ابزار مصاحبه نیمه ساختار یافته با خبرگان و صاحب‌نظران حوزه اخلاق و معنویت که به روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شده بودند، برای گردآوری داده‌ها استفاده شد. انجام مصاحبه‌ها تا اشباع داده‌ها ادامه پیدا کرد و با ۱۹ مصاحبه، اشباع اطلاعاتی حاصل گردید. سوالات اصلی مصاحبه: تعریف شما از معنویت اسلامی چیست؟ ابعاد و شاخص‌های معنویت اسلامی از دیدگاه شما چیست؟

انجام مصاحبه‌ها بعد از هماهنگی‌های لازم اداری و توضیح اهداف مطالعه، تعیین زمان و مکان مصاحبه با فرد مشارکت‌کننده در محیطی آرام که دفتر کار مصاحبه‌شوندگان بود، انجام گرفت. هر مصاحبه بین ۲۵ تا ۳۵ دقیقه به طول انجامید. جهت تحلیل داده‌ها از روش تحلیل محتوا با رویکرد استقرایی اشتراوس کوربین استفاده گردید. انجام تحلیل بعد از هر مصاحبه صورت گرفت و مراحل زیر در تحلیل داده‌ها به دقت دنبال گردید. ابتدا، متن مصاحبه‌های ضبط شده، تایپ گردید تا استفاده از آن و کدگذاری داده‌ها راحت‌تر صورت گیرد. سپس متن تایپ شده مجدداً با اطلاعات ضبط شده، مطابقت داده شد. متن هر مصاحبه، سطر به سطر مورد بررسی قرار گرفت و جملات معنادار که مرتبط با موضوع اصلی پژوهش بودند و از اهمیت زیادی برخوردار بودند، علامت‌گذاری شدند. مفهوم اصلی جملات معنادار به صورت کد استخراج شد. در

جدول شماره ۲- ابعاد و شاخص‌های معنویت اسلامی

ابعاد	شاخص
بینشی	معرفت به صفات خداوند
	معرفت نسبت به قائم به ذات بودن خداوند
	بینش به یگانگی خداوند
	شناخت ویژگی‌های روح در مقابل جسم
	شناخت کافی از آخرت
	آگاهی نسبت به حیات جاویدان
	شناخت پیامبران الهی
نگرشی	اعتقاد به نیروی ماورای طبیعه
	اعتقاد به خدا
	نیت در انجام امور برای خدا
	اعتقاد بر لذت ابدی معنوی
	ایمان به پیامبران الهی و ائمه معصومین
	محبت نسبت به معصومین
	ارائه رفتارهای عبادی
رفتاری (پیامدی)	پیوند زندگی با خدا
	توکل به خدا در کلیه امور
	با ارزش بودن اعمال
	انجام اعمال بر اساس پیامدهای آخرتی آن
	عمل براساس آموزه‌های قرآن
	عمل بر اساس سنت معصومین
	الگوپردازی از زندگی معصومین

به دست آمد.

بُعد رفتاری معنویت اسلامی

بُعد رفتاری، اشاره به رفتاری دارد که فرد بعد از شناخت به خالق خود و کسب بصیرت از خود نشان می‌دهد. محبت و عاطفه نسبت به خالق هستی در قلب فرد جای گرفته و به اجرای دستورات و تکالیف دینی می‌پردازد، معنویت بدون اعمال صالح معنویت حقیقی نمی‌باشد. بر اساس یافته‌های حاصل از تحلیل داده‌های مصاحبه، شاخص‌های ارائه رفتارهای عبادی، پیوند زندگی با خدا، توکل به خدا در کلیه امور، با ارزش بودن اعمال، انجام اعمال براساس پیامدهای آخرتی عمل، عمل بر اساس آموزه‌های قرآن، عمل بر اساس سنت معصومین و الگوپردازی از زندگی معصومین به دست آمد.

در ادامه به متن بخش از مصاحبه‌ها اشاره شده است. در گفتمان

اسلامی معنویت فقط منحصر به ارتباط انسان با خدا می‌باشد. در این مورد مصاحبه شونده کد ۰۰۱ بیان داشت: «معنویت را می‌توانیم اعتقاد داشتن به نیروی ماورای نیروی مادی، معنا در مقابل ماده، روح در مقابل جسم، عالم لاهوت در مقابل عالم ناسوت بدانیم. در معنویت اسلامی، جنس این امر غیرمادی، توحیدی است. به خداوند متعال اعتقاد داریم که صفاتش را صفات ثبوت و سلبی می‌شناسیم و اعتقاد داریم، طبیعتاً برگرفته از قرآن و احادیث ائمه اطهار است و مبانی مشخصی دارد، این ارتباط معنوی در محیط بالینی در حوزه کادر درمان و حوزه بیماران مشهود است».

بنا به نظر مصاحبه شونده کد ۰۰۲ بیان نمود: «معنویت هر آن چیزی هست که من را به خداوند یکتا متصل نماید، حالا چه ارتباطم با خداوند باشد و چه ارتباطم با طبیعت باشد یا

تأثیر بگذارد و نگرش خود را نسبت به خداوند، عالم خلقت، خود و اطرافیان و غیره عوض کند و در رفتارهایش نمود آن را ببینیم. پس بنابراین معنویت همان چیزی هست که ما با آن زندگی می‌کنیم و با ما هست و در کلام، رفتار، روان و قلب ما و در ارتباطمان با تمام جهان هستی می‌تواند نمود داشته باشد». مصاحبه شونده کد ۰۰۸: «در حقیقت معنویت یکسری ویژگی‌های ذاتی دارد که به فرد برمیگردد، سرشت فرد و در حقیقت ذات فرد با توجه به پس زمینه مذهبی که دارد در یک فضای معنوی قرار می‌گیرد، این سرشت در حقیقت برمی‌گردد به زمینه اعتقادی و علاوه بر این، یکسری اعمال و رفتار هم باعث می‌شود که فضای معنوی را برای فرد عملی‌تر کند. می‌تواند جنبه رفتاری باشد که فرد با آن ارتباط معنوی برقرار می‌کند». مصاحبه شونده کد ۰۰۹: «به معنویت از دیدگاه قرآن می‌توانیم توجه کنیم و می‌توانیم معنویت اسلامی بنامیم. حقیقت همین زندگی هست، ما در قرآن که نگاه می‌کنیم می‌بینیم که قرآن و آموزه‌های دینی به ما می‌گوید که زندگی ما یک سطحی دارد که برای ما قابل رویت هست و یک زیرساختی دارد که شاید در نگاه اول برای ما زیاد محسوس و ملموس نباشد ولی متناسب با اون سطح، در سیر حرکت هستیم و هر چه بتوانیم به سطح باطن نفوذ کنیم به همان میزان به بعد معنوی نزدیکتر شده‌ایم».

ما نمی‌توانیم معنویت را اسلامی و غیراسلامی کنیم، معنویت حسی است فطری و الزاما همراه با آفرینش در نهاد هر فردی هست که می‌تواند و باید پرورانده شود. مصاحبه شونده کد ۰۰۱۶: «در جامعه ما تفکیک بین معنویت و مذهب نداریم، ما در کشورمان اگر کسی معنوی است یعنی به خداوند اعتقاد دارد، اکثر جامعه ما مسلمان هستند اما در کشورهای بخاطر اینکه هزاران فرقه و آیین وجود دارد و هزاران تعریف از معنویت وجود دارد این باعث می‌شود که مجبور باشند تعریف اجمالی و سربسته از معنویت کنند ولی ما مجبور نیستیم. ما معتقدیم معنویت یعنی مذهب، و مذهب یعنی توحید». مصاحبه شونده کد ۰۰۱۷: «در واقع معنویت اسلامی برای ما روشن می‌کند که ما خلیفه خدا هستیم و در کارهای روزمره دست او هستیم. دست من می‌شود دست خدا، پای من پای خدا، چشم من چشم خدا، دل من دل خدا و این را مکرر ما شنیده‌ایم. شاخص‌های معنویت اسلامی اعتقاد به توحید و یگانگی خداوند و معاد و روز آخرت است. به هر میزان که نگاه فرد توحیدی باشد و خداوند را خالق هستی بداند از معنویت بالاتری بهره‌مند است». مصاحبه شونده کد ۰۰۱۸: «معنویت اسلامی به معنای اعتقاد به پروردگار، تکیه بر خداوند داشتن، احساس حضور او در همه مراحل زندگی و خود را ملزم به رعایت دستوراتش دانستن است».

جامعه، در همه این حوزه‌ها در آن چیزی که من را به خداوند متعال نزدیکتر کند، در حالی که در یافته‌های غربی ممکن هست چنین چیزی را نبینیم، اینجاست که تفاوت بین معنویت اسلامی و معنویت سکولار دیده می‌شود. با توجه به تعالیم اسلام هر آنچه به خداوند مربوط می‌شود و هر آن چیزی که در جهت رسیدن به خداوند مربوط می‌شود و در عالم ماده نمی‌گنجد، معنویت می‌شود که آخرین مرحله آن قرب الهی است». مصاحبه شونده کد ۰۰۳: «اگر سیاست‌های ابلاغیه نظام سلامت را نگاه کنیم، می‌بینیم که به معنویت اشاره شده و با یک رویکرد کل‌نگر، تعریف معنویت اسلامی به خصوص در جامعه ما با توجه به نوع مذهب که سکولار نیستیم، با تعریف معنویت یک جامعه سکولار تفاوت عمده دارد، صرفا یک معنا بخشیدن به زندگی نیست و ارتباط با خداوند اصل هست».

مصاحبه شونده کد ۰۰۴: اظهار داشت: «معنویت عبارت است از ارتباط فرد با خدا، خود، دیگران و طبیعت. این یک تعریف عمومی است منهای این که پیرو چه دین باشی و یا اصلا بیدین باشی، پیرو چه فلسفه‌ای باشی، چون به زعم من معنویت را حتی افراد بیدین هم می‌توانند داشته باشند، منتهی چیزی که در بحث اسلام هست نیت هست، کسی معنویت اسلامی دارد که نیت آن قرب الهی باشد، نه این کار را برای خود انجام دهد، نه برای دیگران و نه برای طبیعت، نیت این باشد که من مخلوق خداوند هستم و تکلیفی دارم و وظیفه دارم آن را انجام دهم». مصاحبه شونده کد ۰۰۶: «وقتی صحبت از معنویت می‌کنیم مسئله باور به چیزهای خارج از جهان مادی است، یعنی اگر چنانکه کسی به نامحسوس‌ها و عالم غیب اعتقاد نداشته باشد هرچند که اخلاق حسن‌های از نظر انسان داشته باشد دیگر دارای معنویت نیست، پس معنویت یک بعدی است ماورای مسائل مادی که در دین مبین اسلام و سایر ادیان الهی، منشا و مبدا را خداوند دانسته، ذات لایزال الهی که همه چیز را آفریده و دستور داده و مشیت او بوده است. کسی که معنویت دارد حتی به نامحسوسات اعتقاد پیدا می‌کند».

زمانی که فرد از معنویت اسلامی برخوردار باشد در تمامی ابعاد وجودی او تأثیرگذار و نمایان هست. معنویت اسلامی سبب می‌شود که فرد، دامنه‌محور بیندیشد و عمل کند. نمی‌تواند صرفا با گفتن اینکه من خداوند را قبول دارم، ادعای معنویت اسلامی کرد. بلکه معنویت باید علاوه بر آنکه در قلب انسان جای می‌گیرد در عمل نیز بروز کند. در این مورد مصاحبه شونده کد ۰۰۷: اظهار داشت: «وقتی کسی بعد معنویت خود را تقویت کرده باشد، می‌تواند در بیانش و صحبتش تجلی پیدا کند، در اعمالش تجلی پیدا کند، در رفتارش با خود، با دیگران و طبیعت و با خداوند تجلی پیدا می‌کند. می‌تواند در بینش و نگرش او

بحث و نتیجه‌گیری

بر اساس یافته‌های پژوهش حاضر، ۳ تم اصلی بینشی، نگرشی و رفتاری به عنوان ابعاد و ۲۱ تم فرعی به عنوان شاخصهای معنویت اسلامی شامل معرفت به صفات خداوند، معرفت نسبت به قائم به ذات بودن خداوند، بینش به یگانگی خداوند، شناخت ویژگی‌های روح در مقابل جسم، شناخت کافی از آخرت، آگاهی نسبت به حیات جاویدان، شناخت پیامبران الهی، اعتقاد به نیروی ماورای طبیعه، اعتقاد به خدا، نیت در انجام امور برای خدا، اعتقاد بر لذت ابدی معنوی، ایمان به پیامبران الهی و ائمه معصومین، محبت نسبت به معصومین، ارائه رفتارهای عبادی، پیوند زندگی با خدا، توکل به خدا در کلیه امور، با ارزش بودن اعمال، انجام اعمال بر اساس پیامدهای آخرتی عمل، عمل بر اساس آموزه‌های قرآن، عمل بر اساس سنت معصومین، الگوبرداری از زندگی معصومین به عنوان شاخص‌های معنویت اسلامی به دست آمد. در این راستا رحیمی و همکاران، در پژوهش خود شاخص‌های معنویت را مواردی همچون امید، معنا و هدف، بخشش، عقاید و ارزش‌ها، روابط، اعتقاد به خدا، اخلاقیات، نوآوری و خودبینی برشمردند (۱۵). عباسی و همکاران، ابعاد معنویت را تلاش برای معنا و هدف، تفوق و برتری، اتصال، ارزشها بیان داشتند (۱۱).

جعفری، مؤلفه‌های معنویت از منظر اسلام را اینگونه دسته‌بندی کرده است: حس پیوند؛ باور به اینکه فرد، بخشی از جامعه بزرگ بشری است و نقش گریزناپذیر وی در تداوم هارمونی زندگی، جهان شمولی، باور به ماهیت توأم با وحدت زندگی، تحقق دعا، احساس شمع و خشنودی ناشی از رویارویی شخصی با واقعیت متعالی، تحمل تناقضات، توانایی زیستن با ناپایداری و تناقضات در زندگی شخصی، توانایی پذیرش زندگی و دیگران، حساسیت به نیازهای دیگران، وجودی بودن، میل به زندگی در لحظه و امید به زندگی بهتر در آینده، مشتاق رویارویی با تجربه‌های زندگی به عنوان فرصت برای رشد و شادی، سپاس همیشگی نعمت‌های الهی، حرکت همراه با بیم و امید در مسیر رضایت الهی در همه‌ی شئون فردی و اجتماعی و شاخص‌ها، آخرت‌گرایی، پایداری، زندگی بر اساس فطرت، اصل کمال (۱۶). از دیدگاه رودگر و همکاران، مؤلفه‌های معنویت عبارت است از: عقلانیت، اعتدال و عبودیت (۱۷). غباری بناب و همکاران در پژوهشی ابعاد معنویت را فعالیت مذهبی، تجربه هستی و احساس متعالی عرفانی بیان داشتند (۱۸).

حیدرنژاد و همکاران، در پژوهشی با عنوان "بررسی تاثیر برنامه‌های مذهبی مدون و مستمر بر سلامت معنوی دانشجویان" به این نتیجه رسیدند که دانشجویان شرکت‌کننده در برنامه‌های مذهبی مدون از سطح سلامت معنوی بالاتری در

بعد مذهبی و همچنین در بعد وجودی برخوردار بودند و اجرای برنامه‌های مدون مذهبی در دانشگاه منبع نیرو بخشی برای سلامت معنوی دانشجویان بوده است (۱۹). یافته‌های مطالعه پژوهشی دیگری با عنوان "بررسی میزان سلامت معنوی بر مبنای آموزه‌های اسلامی در دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی مازندران" نشان داد، دانشجویان در حیطه شناختی و احساسی از سطح سلامت معنوی نسبت بالایی برخوردار هستند اما در حیطه شناختی در گزینه هدف‌داری خلقت و نیز در حیطه رفتاری ضعف نسبی برخوردار بودند (۲۰). هیسائو (Hsiao) و همکاران در پژوهشی با عنوان "بررسی وضعیت سلامت معنوی دانشجویان پرستاری در تایوان" به این نتیجه رسیدند، اکثر مشارکت‌کنندگان وابستگی و مشارکت در فعالیت‌های مذهبی را گزارش کردند و سلامت معنوی آنان در حد متوسط بود (۲۱).

در حقیقت، دانشجوی مسلمانانی که به وحدانیت خدا، جهان آخرت و امامت و نبوت معتقد است، این اعتقاد نوع نگرش، ایدئولوژی و در نهایت نحوه رفتار و کردار او را مشخص خواهد کرد. طبیعتاً چنانچه دانشجوی در زندگی آینده شغلی خود در جایگاه استادی و یا طبابت قرار گیرد، قاعدتاً در برخورد با سایر دانشجویان و مراجعین، رفتار یک مسلمان واقعی را از خود نشان خواهد داد. علاوه بر این در زندگی فردی (تربیت فرزندان، سبک زندگی، ارتباط با اعضای خانواده)، زندگی اجتماعی (در محیط کار، برخورد با همکاران، ارباب رجوعان و غیره) و زندگی سیاسی (مشارکت‌ها، نگرش‌های سیاسی و غیره) این شایستگی‌ها، تعیین‌کننده رفتار و عملکرد فرد خواهد بود. از سویی توجه به معنویت طبیعتاً موجب فعال سازی مسؤلیت‌پذیری شخص در زمینه اصول و باورهای دینی می‌شود که اثرات جسمانی نیز دارند. کنش‌های معنوی موجب افزایش سلامت اجتماعی شده و تعاملات اجتماعی را افزایش می‌دهد و حمایت اجتماعی نیز به عنوان یک منبع ارتقای سلامت جسمی می‌تواند خودبهبودی را افزایش دهد. لذا در کنار آموزش علوم تخصصی، ضروری است تقویت شایستگی‌های معنوی و اخلاقی دانشجویان دانشگاه‌های علوم پزشکی با تاکید بر معنویت اسلامی از طریق برنامه‌های درسی و کارگاه‌های آموزشی بیش از گذشته مورد توجه قرار گیرد.

تشکر و قدردانی

مقاله حاضر حاصل بخشی از طرح پژوهشی به شماره ثبت ۸۱۹۷ معاونت تحقیقات و فناوری دانشگاه علوم پزشکی ارتش است. بدینوسیله از تمام افرادی که در انجام طرح همکاری نمودند، تقدیر و تشکر می‌شود.

biee M, Nouhi S, Fajrak H. Ethical principles for treating psychological disorders by biofeedback method. *Journal of Nurse and Physician Within War*. 2015; 2 (4):168-176.

13. Leikas J. Life-Based Design. A holistic approach to designing human-technology interaction. Edita Prima Oy, Helsinki: VTT Publications. 2009

14. Ghanbari R, Mohammadimehr M. Identification of dimensions and indicators of spiritual health: A qualitative study. *J Edu Health Promot*. 2020;9(3)52(:1-8.

15. Rahimi N, Nouhi E, Nakhaee N. Spiritual Well-being and Attitude toward Spirituality and Spiritual Care in Nursing and Midwifery Students. *IJN*. 2013; 26 (85):55-65.

16. Jafari Sh. A reflection on organizational spirituality with an Islamic approach. *Journal of Islamic-Iranian Progress Model*. 2012; 2 (3): 179- 200.

17. Roudgar MJ. Spirituality in Holy Quran. *Theological Doctrinal Research (The Islamic Science Quarterly)*. 2009;4(14):15-3.

18. Ghobari Bondab B, Lavasani M, Mohammadi M.R. Development of The Spirituality Scale. *Journal of Psychology*. 2005;9(3):261-278.

19. Heidarneshad R, Nazari R, Ebrahimian R. Effect of Continuous and Systematic Religious Programs on Spiritual Health among University Students. *Religion and Health*. 2016;4(2):39-45.

20. Zakavi A A, Marzband R, Moallemi M, Mohammadpour R A, Afzali M A, Mohammadi Laeini M B. Level of Spiritual Health According to Islamic Teachings in Students Studying in Mazandaran University of Medical Sciences. *J Mazandaran Univ Med Sci*. 2015; 25 (126) :111-121.

21. Hsiao YC, Chiang HY, Chien LY. An exploration of the status of spiritual health among nursing students in Taiwan. *Nurse Educ Today*. 2010;30(5): 386- 92.

منابع

1. Naghavi A, Asaadi M.M, Mirghafouri H. Organizational Spirituality in Yazd's Shahid Sadoghi Hospital: An Islamic Approach. *Medical Ethics Journal*. 2015;8(30): 155-182.

2. Azizi F. Mental health; What, Why and How. Tehran: Legal Publications. 2014

3. Abbasi M, Shamsi Koshki E, Abolghasemi M J. An Introduction to Spiritual Health. Tehran: Legal Publications. 2013

4. Asherlos W, Jafari S. Spiritual intelligence, Islamic spirituality is the inevitable necessity of organizations. *Management Quarterly in Islam*. 2011.7 (15- 16): 199- 216.

5. Motahari M. Monotheistic worldview. Sadra Publications. Tehran. 2015

6. Mazaheri Seif HR. A critique of mystical naturalism or naturalistic mysticism. *Journal of Religion*. 2006 (5-6).

7. Daylami A, Azarbayjani M. Islamic ethics. (7 & 8) Ed. Maaref Publishing Office. 2019

8. Yousefi Pashabig H, Heidari M. Investigating the components of Islamic spirituality and ethics in the workplace, Second International Management Conference; Challenges and solutions. Shiraz. 2014

9. Elhaminia AA, Hosseini Gh, Rokni Lemoki MT, Zamani Mahjoub H, Soleimani M, Shaker A, Yousefiyan N. Islamic spirituality, what, how and why. Qom: Zamzam Hedayat Publications. 2011

10. Atafar A, Amiri Z, Kazemi A, Amiri Y. The effect of Islamic spiritual leadership on organizational performance, *Bi-Quarterly Journal of Islamic Management*. 2013; 21 (1): 219-239.

11. Abbasi M, Azizi F, Shams Koshki E, Naseri Rad M, Akbari Laleh M. Conceptual definition and operationalization of spiritual health: a methodological study. *Medical Ethics*. 2012; 6 (20): 11- 44.

12. Hosseini M, Doran B, Fathi Ashtiani A, Ra-